

12. Мельникова, О. В. 2010, 'Зміст економічної освіти в початковій школі та пріоритети її формування в Україні', Зб. наук. праць Харківського нац. педагогічного ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Економіка, Вип. 10, с. 84 – 88.
13. Мочерний, С. В. 2000, 'Економічна енциклопедія' Київ, Т. 1, 864 с.
14. Пасічник, Н. 2007, 'Формування економічної культури школярів, як умова розвитку цивілізованих ринкових відносин', Економіка в школах України, № 4, с. 45 – 47.
15. Юхимович, О. 2007, 'Система безперервної шкільної економічної освіти', Географія та основи економіки в школі, № 2, с. 8 – 12.

Плавич Володимир Петрович – доктор філософських наук, академік, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

УДК: 340.12.(075.8)

ПРАВО І ЕКОНОМІКА В ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Автором розкрито зміст зв'язку економіки і права і показані напрями впливу сучасного системного глобалізаційного процесу на правовий простір людської діяльності, у виявленні передумов, форм, наслідків інтенсифікації взаємозв'язку між глобальними та національними правовими установами Висвітлено вплив права на економіку, внесено пропозиції щодо їх вдосконалення.

Ключові слова: стратегії розвитку, трансформаційні процеси, , правова інтеграція, економічні закони, ринкові перетворення.

ПРАВО И ЭКОНОМИКА В ТРАНСФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Автором раскрыто содержание связи экономики и права и показаны направления влияния современного системного глобализационного процесса на правовое пространство человеческой деятельности, в выявлении предпосылок, форм, последствий интенсификации взаимосвязи между глобальными и национальными правовыми учреждениями Освещены влияние права на экономику, внесены предложения по их совершенствованию.

Ключевые слова: стратегии развития, трансформационные процессы, , правовая интеграция, экономические законы, рыночные преобразования

LAW AND ECONOMY IN TRANSFORMATIONAL SOCIETY

The author discloses the content of the connection of economics and law and shows the directions of the influence of the modern system globalization process on the legal space of human activity, in identifying the preconditions, forms, implications of the intensification of the relationship between global and national legal institutions. The influence of the right on economics, proposals on them improve.

Key words: development strategies, transformational processes, , legal integration, economic laws, market transformations

Особливістю праворозуміння в епоху глобалізації є те, що на сучасному етапі вироблено низку сутнісних ознак (принципів права), формального і змістовного рівнів, які вважаються невід'ємними властивостями явища, що розглядаються і які визнані міжнародною спільнотою. Ці ознаки становлять певний ідеальний стандарт права, яким порівнюється право суверенних держав. Саме за рівнем відповідності цьому ідеальному стандарту оцінюється правовий розвиток країни. Сучасне право і всі соціальні явища та процеси, які визначають його розвиток і функціонування, перебувають під визначальним впливом глобалізації.

Глобалізацію слід тлумачити як об'єктивне явище сучасності, в основі якого лежать процеси формування принципів нових відносин між країнами і народами на основі взаємозв'язку та взаємозалежності між ними у всіх сферах життєдіяльності. У найбільш загальному значенні, глобалізація означає формування певного, загального, світового простору, пронизаного єдиними принципами економічного і гуманітарного співіснування націй. Право виступає найважливішим елементом глобалізації, її необхідним нормативним фундаментом. Також, сутнісні характеристики глобалізації, її проблеми та перспективи зумовлюють особливості розвитку права, його значення.

Актуальність теми дослідження визначається нагальною потребою науково-зваженого вивчення впливу сучасного системного глобалізаційного процесу на правовий простір людської діяльності, у виявленні передумов, форм, наслідків інтенсифікації взаємозв'язку між глобальними та національними правовими установами. Функціонування сучасних правових систем, здатних забезпечити регулювання інтересів своїх суб'єктів, можливе за умови врахування, з одного боку, національних глобальних і інтенсифікацій них особливостей, та, з іншого, специфікою глобальних трансформаційних процесів.

Тенденції глобального розвитку потребують комплексних, міждисциплінарних науково-аналітичних досліджень, визначення національних концептів, зумовлює необхідність чіткого і детального з'ясування формально-змістовних параметрів розвитку цивілізації, як послідовних, системних пов'язаних дій, реалізація яких уможливорює підхід до нової парадигми міжнародних відносин. На думку автора, глобалізація являє собою тенденцію ерозії національних кордонів та поглиблення ступеню взаємодії і взаємозумовленості життя суспільства в процесі формування світового соціуму.

Глобалізація, що зумовила зміни парадигми економічного розвитку, зробила істотний вплив на процеси як світового, так і країнового розвитку [1, р. 80].

Родовою ознакою усіх теоретичних підходів до пояснення глобалізації є ідея посилення взаємозв'язку та взаємозалежності людства на всіх рівнях (місцевому, регіональному, національному) і усіх вимірах (економічному, політичному, культурному, правовому) [2, с. 7].

В умовах зростання й одночасного посилення нерівномірності розвитку різних країн, загострення старих і поява нових глобальних проблем – взаємозв'язок права і економіки набуває нових вимірів.

Право належить до числа важливих та складних суспільних явищ. Право слід розглядати, як специфічний механізм вияву логічної структури соціальних взаємодій, в результаті дії якого визначаються юридичні формули як основа для розробки відповідних нормативних приписів. Відомо, що право є одним з найбільш важливих і дієвих існуючих важелів регулювання суспільних відносин, останнє як соціальне явище, безперечно, зумовлене специфікою функціонування і розвитку самого соціуму. Варто зауважити, що право тісно пов'язане зі станом суспільного розвитку, і в силу змін, які відбуваються в суспільстві, потребує відповідного реформування. Будучи відбитком соціально-економічної політики держави, яка спрямована у майбутнє, право здатне сприяти формуванню нових суспільних відносин, які ще перебувають у зародковому стані. Суспільні відносини, основу яких складають відносини виробництва та споживання, тобто мають економічний характер, є головним джерелом права як соціального регулятора. Слід відзначити, що право є явищем, що динамічно розвивається під впливом інших соціальних, політичних, ідеологічних та інших чинників та відповідно до стану соціально-економічних, та інших відносин, потреб суспільного розвитку [3, с. 22-23]. Взаємодія цих та інших чинників створює основу формування права. Право їх не лише уособлює, а й відображає. До таких чинників належить і економіка [4].

Економіка впливає на право безпосередньо або опосередковано через державу, правосвідомість, політику та інші чинники. Якщо вести мову про безпосередній вплив, то як приклад можна навести закріплене в правових нормах право держави на розпорядження майном казенних підприємств. Ці підприємства є об'єктом права державної власності, а тому

уповноваженні державою органи здійснюють управління ним та інші дії щодо нього. Отже, вони в праві визначати його (правову) долю.

Варто зазначити, що економіка впливає на право через виробничі відносини як один з невід'ємних елементів структури, який створює необхідну основу формування права. Важливий вплив на право справляють економічні закони. І залежно від того, якою мірою право їх враховує, можна твердити, чи право стимулюватиме, чи гальмуватиме розвиток економіки [4, с. 121].

Таким чином, економіка впливає на право, по-перше: 1) безпосередньо (виявляється у праві держави розпоряджатися засобами виробництва, які перебувають у її власності); 2) опосередковано – через державу, політику, правосвідомість та ін. (виявляється у визначенні державою розміру податків, мінімуму заробітної плати, строку відпустки, встановленні правил екологічної і технічної безпеки та ін.). Найтиповішим є опосередкований вплив економіки на право.

Водночас право впливає на економіку та економічні процеси. В юридичній літературі акцентується увага на трьох основних напрямках впливу права на економіку: по-перше, право закріплює економічні відносини, що складаються у державі, гарантує їхню стабільність; по-друге, право стимулює формування нових економічних відносин; по-третє, право підтримує та охороняє економічні відносини.

Зазначені вище напрями впливу права на економічні відносини обумовлюють визначення місця і ролі права в забезпеченні ринкових перетворень в економічній сфері. Розкриваючи зміст першого напрямку, слід виходити з того, що необхідність отримання правового закріплення об'єктивно породжується економічними потребами суспільства. Право закріплює реально існуючі економічні відносини, забезпечуючи їхню стабільність. Відповідність права реально існуючим економічним відносинам дає змогу зробити висновок щодо його ефективності: право ефективне тоді, коли відповідає сутності та змісту процесів, що відбуваються в економіці. Коли ж право виходить за ці межі, воно є неефективним. Так, якщо український законодавець закріпить у чинному законодавстві такі соціально-економічні гарантії (наприклад, щодо мінімальної заробітної плати, допомоги по безробіттю), які існують в Німеччині, то вони не знайдуть практичної реалізації, оскільки не мають відповідного економічного підґрунтя. І навпаки, якщо зазначені соціально-економічні гарантії матимуть реальну економічну основу, то вони знайдуть практичну реалізацію [5, с. 15].

Водночас, реформування права і формування національної правової системи для забезпечення ринкових перетворень матиме позитивні наслідки за умови, що процеси будуть спиратися на економічні відносини, які склалися у суспільстві. Суспільні відносини, основу яких становлять відносини виробництва та споживання (тобто вони мають економічний характер), є головним джерелом права як соціального регулятора.

Отже, право існує в оточенні різних соціальних явищ, які впливають на нього, відповідно формуються під його впливом. Право закріплює реально існуючі економічні відносини, забезпечуючи їхню стабільність. Відповідність права реально існуючим економічним відносинам дає змогу зробити висновок щодо його ефективності: право ефективне тоді, коли відповідає сутності та змісту процесів, що відбуваються в економіці. Коли ж право виходить за ці межі, воно є неефективним.

В умовах ринкових перетворень, в економічній сфері особливого значення набуває роль права як стимулятора у формуванні ринкових економічних відносин. Право має не просто насаджувати ринкові відносини, а стимулювати їх формування та розвиток. На сучасному етапі варто акцентувати увагу на тому, що право має скасувати всі перепони на шляху України до ринку, створити економічні стимули, закріпити економічне підґрунтя ринкової динаміки, визначити коло ринкових відносин тощо. Так, право має стимулювати через відповідні механізми утвердження рівних умов для розвитку всіх форм власності, захист господарюючих суб'єктів в недобросовісної конкуренції тощо.

Безпосередній зв'язок права і економіки реалізується також через функції права, які

обумовлюють службове призначення права в суспільстві. Серед функцій права важливе місце посідає так звана компенсаційна функція через яку можна прослідкувати взаємодію економіки та права.

Крім того, право виконує і власне економічну функцію. Так, норми права, регулюючи трудову діяльність громадян, активно впливають на виробництво і, тим самим, виконують економічну функцію.

Економічна функція характерна, зокрема, трудовому праву. Ця функція трудового права проявляється в тому, що його норми впливають на економічні відносини, встановлюючи міру праці та міру споживання, проводячи диференціацію праці залежно від складності, стимулюючи економічними засобами найманих працівників.

Тому, можна зробити висновок, що право впливає на економіку, по-перше, як чинник упорядкування економічних відносин та економічних процесів; по-друге, як інструмент здійснення економічної політики, як зі сторони держави, так і зі сторони господарюючих суб'єктів.

Теоретичні дослідження складних і суперечливих процесів, що відбуваються в економіці України, вказують на необхідність розробки прийняття нормативно-правової бази економічних реформ, які б були зорієнтовані на становлення, формування сучасної ринкової соціально-орієнтованої економіки, і, в першу чергу, визначення правового становища її суб'єктів, створення дієвих механізмів реалізації захисту їх прав.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

1. Економіка впливає на право через виробничі відносини як один з невід'ємних елементів її структури, які створюють необхідну основу формування права;

2. Право взаємодіє з економікою через визначення правового статусу підприємств та інших господарюючих суб'єктів, які виступають рушійною силою економічних перетворень в економічній сфері. В той же час, господарючі суб'єкти, використовуючи нові засади впливають на право через механізм договірної регулювання. Право через правове забезпечення економіки сприяє формуванню нових економічних відносин. Право, виконуючи у суспільстві економічну функцію впливає на формування ринкової економіки через захист прав і законних інтересів найманих працівників [6, с. 6-7];

3. Право впливає на економіку, зокрема, як чинник упорядкування економічних відносин та економічних процесів; як інструмент здійснення економічної політики, як з боку держави, так і з боку господарюючих суб'єктів;

4. Право закріплює економічні відносини, що складаються в державі, гарантує їх діяльність; право стимулює формування нових економічних відносин; право підтримує і охороняє економічні відносини.

Отже, можна зробити висновок, що право є одним з найбільш важливих чинників в створенні основ для формування в Україні сучасної ринкової економіки. В цьому варто також підкреслити, що право і економіка, як соціальні явища, перебувають в постійному взаємозв'язку, взаємодії та взаємозалежності один від одного.

Сьогодні, в силу ускладнення економічних, культурних та інших соціальних зв'язків, тенденції збільшення соціальної свободи сформувався плюралізм суб'єктів, які формують право на поза державному рівні. Як наслідок, формується досить складна система правового регулювання суспільних відносин на національному, міжнародному та наднаціональному рівнях [7, с. 50].

В умовах глобалізації, цінність права набуває нових змістовних характеристик. Викликана ринковими силами, власне, глобалізація не забезпечує ні справедливості, ні соціального прогресу. Роль права зростає передусім у вказаному аспекті. Глобалізація може сприяти прогресивному розвитку людства, збереженню ним власних гуманітарних здобутків лише за умови, що вона надалі розвиватиметься на міцній правовій основі [8, с. 130-132].

Універсальність права як за формою, так і змістом проявляється у процесах правової інтернаціоналізації та конвергенції. Інтернаціоналізація означає, насамперед, зближення

політичних і правових систем держав, поглиблення їх взаємодії, взаємного впливу, що отримало в науці назву правової конвергенції. Для останньої характерне таке зближення правових систем, в результаті якого формується толерантність і взаємне уподібнення правових систем, інтеграція переваг правових систем різного типу. Право повинно бути інструментом, що зможе одночасно забезпечити як збереження особливостей кожного окремого народу та держави, так і формування глобального світу, частиною якого виступають окремі держави.

Право впливає на економіку такими основними способами:

-право закріплює сформовані економічні відносини, гарантує їх стабільність, зумовлену матеріальними умовами життя, фіксує їх (наприклад, визначення учасників ринкових відносин за допомогою реєстраційної діяльності компетентних органів держави) (право як закріплювач);

-право стимулює виникнення і розвиток нових економічних відносин, якщо для цього є відповідні умови, здатне зняти перешкоди на шляху до ринку, створити додаткові економічні стимули та ін. (наприклад, в Україні право стимулювало забезпечення економічної свободи, розвиток права приватної власності, затвердження рівноправності форм власності, захист бізнесу від надмірного регулюючого впливу держави, запобігання забрудненню довкілля та ін.) (право як стимулятор);

-право підтримує, охороняє і захищає існуючі економічні відносини, особливо такі, що знову виникли (забороняє законом порочні методи ведення господарства та комерції; застосовує санкції при зловживанні рекламою, товарними знаками; відновлює порушене становище; відшкодовує шкоду; встановлює юридичну відповідальність (антимонопольне законодавство) (право як охоронець і захисник).

Визначається право економікою, тому впливає на економіку або сприяє розвитку економіки, прискорює її, або гальмує поступальних рух уперед. Гальмування відбувається в тому разі, коли економічні вимоги у праві відображаються в перекрученому вигляді [9, с. 103].

Право не слід сприймати як витвір соціально-економічного детермінізму, воно створюється завжди з урахуванням ширших, чи вужчих меж свободи вибору: людська воля відіграє головну роль у процесі фіксації конкретного змісту юридичних правил [10, с. 596].

Право слід розглядати як специфічний механізм вияву логічної структури соціальних взаємодій, у результаті дії якого визначаються юридичні формули як основа для розробки відповідних нормативних приписів. Логіка є гносеологічним механізмом породження права, наслідком його реалізації та методом розкриття його сутності [11, с. 39].

Для наукового дослідження права як соціального регулятора сьогодні є доцільним використання юридичною наукою при розробці методології досліджень суспільних наук початку ХХІ ст., таких як антропологія, психологія, соціологія і семіотика. Зрозуміти природу юридичних протиріч у сучасному суспільстві, здійснити аналіз ефективності правового регулювання видається можливим лише при використанні сучасної лінгвістичної парадигми та основаної на ній теорії комунікативної дії [12, с. 127].

Характеризуючи різні філософські методи, такі як герменевтика, семіотика, феноменологія, на наш погляд, правильно оперувати саме категорією «сучасні підходи» через те, що матеріалістична діалектика як методологічна база юриспруденції, будучи недосконалою, застарілою філософською концепцією, не може носити звання «традиційної» концепції. За аксіологічного підходу до права переконуєшся: право – це певний інтегральний феномен, витoki якого у самій людині, і у цій своїй якості воно являє собою певну систему цінностей, принципів, норм, взятих у поєднанні із живою креативною діяльністю, яка, окрім багато чого іншого важливого для життя, формує та реалізує ці цінності, принципи, норми з урахуванням багатоманітності життя, реальних ситуацій, фактів, особливостей людей. «Не можна знайти право, якщо його немає в самій людині» [13, с. 145].

У працях М. Козюбри, В. Казимірчука, Г. Мальцева, В. Нерсесянца, В. Журавського, О. Зайчука, О. Копиленка, Н. Оніщенко, Л. Явича та інших зазнає критики вузьке антидемократичне визначення права і формулюється широке його поняття, що включає в себе

права і обов'язки особи, правосвідомість, правовідносини. На думку цих авторів, наявність у законодавстві «мертвих», недіючих норм, декларативних принципів, які не відповідають сутності суспільних відносин, спростовує твердження про збіг законодавства та права. Замість ізольованого, диференційованого вивчення окремих аспектів правової діяльності зараз запропоноване її узагальнене усвідомлення, уявлення про цінність правової структури суспільства, про багатогранність підходів до праворозуміння, про необхідність поєднання системного, структурно-функціонального підходів до вивчення правової дійсності з нормативно-ціннісним, аксіологічним підходом.

Широкий підхід до праворозуміння не означає заперечення нормативності права, що визначає правову міру можливої і необхідної поведінки. Як зазначають деякі представники юридичної науки (прибічники жорстокого розмежування понять «право» і «закон»), існує можливість існування правових норм і без відображення їх у законах та інших санкціонованих державою формах, тобто незалежно від держави. Представники широкого трактування права виходять з того, що право – це не тільки сукупність норм, а й діяльність суб'єктів права, які дотримуються правових приписів, застосовують і виконують їх у процесі правових відносин [14, с. 63]. Ідея різнобічного, багатосистемного підходу до права дозволила поглибити його розуміння як єдиного цілого феномена.

Перехід від вузьконормативного (легістського) розуміння права як права влади до лібертарного розуміння права як міри свободи встановлює гуманістичний, ціннісний зміст права, збагачує наше уявлення про право і правову систему, сприяє створенню особливої поваги до права і правомірності поведінки, ціннісних орієнтацій суспільства, держави і людей [15, с. 4-5].

Зміст права складає не фізично відчутна предметність, а норми, цінності і змісти. Оперуючи ними, людське мислення вибудовує специфічну за своїми ознаками і властивостями реальність, що називається правовою. У цієї реальності, незважаючи на те, що природа її компонентів має переважно духовний, ідеальний характер, повинен бути соціокультурний субстрат, без якого ні норми, ні цінності, ні смисли права не змогли б впливати на людину. Субстратом звичайно називають такі, що здатні почуттєво сприйматися, основи ідеально-духовних реалій, які впливають на людину. Оскільки всі ті духовні форми, що так чи інакше пов'язані з людиною, обтяжені матеріальністю, то субстратність присутня практично всюди, включаючи найтонші і піднесені духовні прояви на зразок музики, релігії і моральності. Право в даному випадку не є винятком.

У права, як і у інших явищ, є причини його появи, розвитку і функціонування. Але існують ще і причини цих причин, тобто загальні основи буття правової реальності. Маючи метафізичний, онтологічний, культурологічний, антропологічний, екзистенціальний характер, ці основи не є предметом чистої юриспруденції, а утворюють предмет філософії права. Розмірковуючи про неї, філософія виходить далеко за межі теорії права і занурюється в питання, що стосуються природи буття і небуття, хаосу і порядку, цивілізації і культури, добра і зла тощо.

Через пульсуючу ритміку відносин внутрішніх протилежностей будь-яка правова реалія перебуває у властивій їй якості, розпадається і знову об'єднується в цілісність, залишається собою і стає іншою, піддається впливу ентропії та активно протидіє їй. Суспільство визначає нові шляхи свого розвитку, людство робить так би мовити, генеральну чистку свого існування. В історичній реальності між соціоінтентною та гомоінтентною засадами завжди перемагає остання. Політичне суспільство поступається місцем суспільству громадянському, зовнішнє – внутрішньому, яке виходить на майдани історії з новими гаслами і думками: понад усе конкретна людина, її конкретне життя [16, с. 45-46].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Okeanova Zinaida Globalization – the priorities and countries’ development problems / international scientific periodical journal for economists and jurists «The Genesis of Genius». Section #8 «Macroeconomics and Microeconomics». Geneva, Switzerland, December 2017. – P. 79-82.
2. Плавич В. П. Дослідження процесу взаємодії права з економікою в умовах глобалізації // Правова держава, Вип. 23, 2016. – С. 5-11.
3. Плавич В. П. Проблеми сучасного праворозуміння: теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз: [монографія]/ Володимир Плавич. – Одеса: Астропринт, 2011. – 232 с.
4. Плавич В. П. Проблеми взаємозв’язку, взаємодії та взаємозалежності права і економіки (теоретико-правовий аналіз) // Міжнародний науково-практичний конгрес «Объединение экономистов и правоведов – ключ к новому этапу развития» / г. Берн, Швейцарія, 29 ноября 2013, Т. 2. – С. 121-122.
5. Плавич В. П. Правове регулювання трансформаційної економіки України і розвитку національного законодавства. – К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2002. – 144 с.
6. Плавич В. П. Право та економіка: теоретико-правові роздуми // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 56. – К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2012. – С. 3-8.
7. Плавич В. П. Актуальные проблемы воздействия процессов конвергенции на международное, наднациональное и национальное право // Міжнародне, наднаціональне право: проблеми конвергенції. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 13 грудня 2013 р. / за ред. д.ю.н., проф. Т. С. Ківалової: Міжнародний гуманітарний університет. – Одеса. Видавничий дім «Гельветика», 2013. – С. 50-52.
8. Law and economic under globalization (main tendencies of development). International scientific periodical journal for economists and jurists. Scientific and educational periodical journal for economists and jurists «The Genesis of Genius», Geneva, Switzerland, April 2015 #1. - С. 129-133.
9. Плавич В. П. Право і економіка в умовах глобалізації (основні тенденції розвитку) // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління. Т. 15, Вип. 1 (32): збірник наукових праць. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2016. – С. 95-106.
10. Дудченко В. В. До історико-матеріалістичного вчення про право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки, Вип. 34. – Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 594-599.
11. Козловський А. А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / А. А. Козловський. Чернівці, 2000. – 464 с.
12. Денисенко В. В. Лингвистическая парадигма как современная методологическая основа общей теории права // Право и политика. – 2007. - № 9 (93). – С. 123-127.
13. Самигуллин В. К. Закат праваили переоценка ценностей // Право и политика. – 2005. - № 12. – С. 143-151.
14. Журавський В. С. Правовісистемисучасності: глобалізація, демократизм, розвиток [Текст] / В. С. Журавський, О. В. Зайчик, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; за заг. ред. В. С. Журавського. – К.: ЮрінкомІнтер, 2003. – 294 с.
15. Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2003. – 472 с.
16. Верніков М. М. Суспільство очима конкретної людини: екзистенціальна соціальна онтологія // Філософські пошуки. – Вип. XVII-XVIII. – Львів-Одеса: Cogito-Центр Європи, 2004. – С. 26-47.